

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 5

ЧИРВА Ю.І.,
доцент, кандидат
історичних наук

ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКІВ

Вже більше шістдесяти двох років відділяють нас від тієї миті, коли стихли останні залпи Другої світової війни і людство отримало довгоочікуваний мир. Ще в перші повоєнні роки в історичній науці з'явилися роботи, в яких автори досліджували різноманітні аспекти цього глобального конфлікту. Проте рівень науковості таких праць залишав бажати кращого. Це можна пояснити як умовами «холодної війни», що розпочалася в світі, і яка об'єктивно перетворювала істориків у заручників відповідних ідеологічних догм, так і недоступністю для широкого загалу дослідників накопиченого архівного матеріалу.

Лише на межі 1950-1960-х років відстежуються перші спроби з боку радянських, американських та британських науковців створити максимально неупереджену, ґрунтовану на документальних джерелах, історію війни. Мова йде про роботи П.Жиліна, Г.Севостьянова, О.Самсонова (СРСР), Д.Батлера, Д.Ермана (Велика Британія), Ф.Погью, М.Матлоффа, Е.Снелла, С.Морісона (США). Попри зрозумілий ідеологічний антураж зазначених робіт, вони стали явищем у післявоєнній історіографії. Крім висвітлення ходу воєнних дій на фронтах, аналізу дипломатичних та військово-економічних відносин країн-учасниць, їх автори чітко визначили на перспективу коло найбільш актуальних проблем з історії Другої світової війни. Серед них важливе місце належить дослідженням з історії завершального періоду війни на європейському континенті. Не дивлячись на те, що протягом останніх десятиліть з відповідної тематики вийшли друком тисячі різноманітних робіт та були захищені сотні дисертацій, далеко не всі проблеми періоду січня-травня 1945 р. знаходять однозначну оцінку з боку науковців. За таких умов, цілком логічно зупинитися на деяких з них.

На початку 1945 р. стратегічна ініціатива на фронтах Другої світової війни вже безповоротно належала союзникам по ан-

тифашистській коаліції. Проте, попри факт суттєвого зниження рівня військової могутності Німеччини, остання все ще залишалася небезпечним противником. Так, на початку 1945 р. чисельність збройних сил «третього рейху» становила 9,42 млн. чол. У розпорядженні німецького командування було 110 тис. гармат і мінометів, 13,2 тис. танків, 7 тис. бойових літаків і 434 кораблі [10, 463]. Певні сподівання на завершальному етапі війни Гітлер покладав на "диво-зброю" – крилаті (ФАУ-1) і балістичні (ФАУ-2) ракети. І хоча збитки, завдані їх ударами, були дійсно великими, однак вирішального впливу на зміну стратегічної ситуації на фронтах це не мало. Англо-американські війська впевнено наближалися до кордонів Німеччини із заходу, Червона армія - із сходу.

Більша частина сил вермахту - 169 дивізій - була зосереджена на Східному фронті. «Лінію Зігфрида» на Західному фронті обороняли лише 107 дивізій [10,463]. Тому абсолютною несподіванкою для командування союзників став великомасштабний наступ німецьких військ в Арденнах. Крім розчленування американських 1-ї та 3-ї армій та прориву до Антверпена, цей наступ дозволяв Гітлеру сподіватися на розгром англійських і канадських військ, розташованих вздовж франко-бельгійського кордону. В подальшому, на думку американського історика У.Шірера, планувалося «повернути війська проти росіян, які хоч і продовжували наступати на Балканах, але були зупинені ще в жовтні на Віслі і у Східній Пруссії» [16,666].

Зрозумілим за таких умов виявилось прохання британського керівництва до Й.Сталіна про розгортання масштабної наступальної операції радянських військ на сході. У листі У.Черчілля до радянського лідера від 6 січня 1945 р. питання було поставлено однозначно: «Чи можемо ми розраховувати на великий російський наступ на Віслі або десь в іншому місці

протягом січня?» [8,348-349]. Відповіддю стало розгортання на території Польщі Вісло-Одерської операції Червоної армії. В радянській історіографії домінувала теза, за якою саме зазначена операція врятувала війська союзників від поразки в Арденнах [2,133]. Слід зазначити, що така постановка питання була озвучена самим Й.Сталіним. Так, у наказі Верховного Головнокомандувача від 23 лютого 1945 р. наголошувалося: «Ус-

їхні нашого зимового наступу привели перш за все до того.; що вони зірвали зимовий наступ німців на Заході, що мав своєю метою захоплення Бельгії і Ельзасу» [11,178].

Проте сучасний російський історик О.Орлов висловлює своє переконання в тому, що на момент наступу Червоної армії в Польщі союзникам вже вдалося стабілізувати ситуацію на Західному фронті [8,5]. Цікаво, що набагато раніше такої ж думки дійшов і німецький історик К.Тіппельскірх, який писав, що вже на початку січня 1945 р. «стало ясным, що наступ в Арденнах провалився і більш ніяких результатів оперативного масштабу від продовження наступу очікувати не доводиться» [12,680]. Не менш чітко із зазначеного приводу висловився і Верховний командувач військами союзників в Європі генерал Д.Ейзенхауер. У своїх спогадах «Хрестовий похід в Європу» майбутній президент США зазначав: «З січня 1-а армія, головну колону якої складав 7-й корпус, перейшла у наступ на північному фасі арденнського виступу, і зникла будь-яка небезпека, створена свого часу великим наступом німців" [3,411]. Якщо вищезазначені міркування відповідають істині, то закономірним для сучасних дослідників виявиться питання щодо доцільності більш раннього, в порівнянні з планами радянського Генштабу, початку проведення Вісло-Одерської операції. Не останню роль, на нашу думку, тут відіграли дипломатичні аспекти. Адже на лютий 1945 р. лідерами СРСР, США і Великої Британії була запланована зустріч в Ялті. Прибуття ж до Криму Й.Сталіна з багажем чергових перемог Червоної армії, зробило б союзників по коаліції більш лояльними до пропозицій Кремля.

Не можна залишити поза увагою ще одне твердження офіційної радянської історіографії. Мова йде про передислокацію гітлерівських військ з Арденн на Східний фронт. При цьому вказувалося, що німецьке командування змушене було піти на такий крок саме через наступ Червоної армії в Польщі [7,62]. Дійсно, 40 німецько-фашистських дивізій були перекинуті Гітлером із Заходу на Схід. Але, по-перше, зазначені заходи були розпочаті командуванням вермахту ще 26 грудня 1944 р., тобто більш як за два тижні до розгортання Червоною армією Вісло-Одерської операції, і, по-друге, абсолютна більшість прибулих із Західного фронту військ була відправлена до Угорщини для

оборони Будапешта під Хаймашкер [15, 527]. Таким чином, можна стверджувати, що така реконструкція минулого радянськими істориками не витримує критики.

Не менш активно протягом всього післявоєнного періоду в історичній науці обговорювалися різноманітні аспекти підготовки, ходу та наслідків Берлінської наступальної операції Червоної армії (16 квітня - 8 травня 1945 р.). Нагадаємо, що навесні 1945 р. фашистська Німеччина перебувала на порозі остаточного краху. Ще у січня-березні того ж року радянські війська розгромили ворожі угруповання у Східній Пруссії, Польщі та Східній Померанії і, вийшовши широким фронтом до Одеру та Нейсе, глибоко вклинилися на територію Німеччини. На західному березі Одеру були створені плацдарми, в тому числі і особливо важливий у стратегічному плані в районі м. Кюстріна. На східних оборонних рубежах німцями було зосереджено велике угруповання військ у складі групи армій «Вісла» і 4-ї та 17-ї армій групи армій «Центр» - всього біля 1 млн. чол., більше 10 тис. артилерійських гармат і мінометів, 1530 танків і самохідних гармат, більше 3300 літаків [10,504]. Гітлерівським командуванням на західних берегах Одеру і Нейсе було створено три оборонних лінії глибиною до 20-40 км.

Практично водночас із заходу, майже не зустрічаючи організованого опору, вели наступ англо-американські війська. 11 квітня 1945 р. частини 9-ї американської армії генерала Сімсона в районі м. Магдебурга вийшли до Ельби. Ще через два дні ними було створено на східному березі річки два плацдарми. Відтепер американці знаходилися в 60 км від Берліна. Логічно, що рядом політиків, в тому числі і У.Черчіллем, було поставлено питання про бажаність для західних союзників першими увійти до столиці Німеччини [14,371].

Відповідно до цього в радянській історичній науці постійно підкреслювалося, що питання оволодіння Берліном на завершальному етапі війни набуло не тільки військово-стратегічного, але й політичного характеру. Саме цією обставиною пояснювалося прагнення політичного керівництва СРСР якнайшвидше оволодіти німецькою столицею і тим самим випередити війська союзників. Априорі виправдовувалися великі втрати з боку Червоної армії в ході проведення Берлінської наступальної операції.

В якій мірі така позиція є обґрунтованою? Дійсно, плани прориву армії генерала Сімпсона до Берліна з плацдармів на берегах Ельби існували. Проте верховний командувач військами союзників Д.Ейзенхауер поставився до них доволі скептично. Він писав: «Якщо б ми задумали кинути достатнє угруповання, щоб форсувати Ельбу з єдиною метою оволодіння Берліном, то виникли б наступні ускладнення. Перше: вірогідно, що росіяни оточили б Берлін задовго до того, як ми підійдемо туди. Друге: постачання великому угрупованню на такій відстані від основних баз, розташованих на захід від Рейну, призвело б до практичного вилучення військ від бойових дій на решті ділянок фронту. Йти на такий крок я вважав більш ніж нерозумним» [3,448]. Для американців було важливо якнайшвидше закінчити воєнні дії в Європі. У них виникали побоювання, що якщо не розсікти ударом на південь від Берліна німецький фронт, то частина сил вермахту відійде в Баварію, в район так званої «Альпійської фортеці», а це може суттєво затягнути війну.

Крім того, за підрахунками спеціалістів, у разі наступу 9-ї американської армії на Берлін, остання втратила б не менше 100 тисяч чоловік [8,11]. Напередодні виборів до Конгресу, які очікувалися в США, політичні лідери демократичної партії чудово розуміли всю згубність зазначеної операції.

Нарешті, не слід забувати і про те, що рішення Ялтинської конференції (лютий 1945 р.) чітко розводили радянські і англо-американські війська далеко західніше Берліна. За таких обставин рішення Д.Ейзенхауера про подальший наступ військ союзників по вісі Ерфурт-Лейпціг-Дрезден виглядав цілком логічним.

Протягом всього післявоєнного періоду в середовищі істориків не вщухають спори з приводу доцільності проведення військами Червоної армії штурму німецької столиці. В радянській історіографії вважалося, що Берлінська наступальна операція була важким, але вкрай необхідним кроком на шляху до перемоги над фашизмом. При цьому обов'язково підкреслювалося, що нацистське керівництво ще мало у своєму розпорядженні велику кількість військ, готових до останнього солдата захищати місто. Дійсно, фашистське угруповання в Берліні нараховувало понад 1 млн. чол. Однак, не можна забувати, що до цього числа, крім регулярних військ, також входили підрозділи фольксштурму

(народного ополчення) та «Гітлерюгенду», які за рівнем боєздатності були на порядок нижче за солдатів вермахту.

Викликають певні сумніви і твердження радянських науковців про абсолютну готовність оборонців до самопожертви. Герхард Больдт, який весною 1945 р. служив в імперській канцелярії, так характеризує бачене ним тоді в її стінах: «Картина всюди одна й та ж. Коридори і солдати наповнені солдатами; більшість їх стоїть, байдуже і в'яло притулившись до стіни. У них не помітно колишнього бойового піднесення, а швидше - покірність долі» [1,61]. Яскравим свідченням моральної спустошеності і небажання гинути за ідеали «Третього рейху» є пряма відмова командувачів німецькими танковими арміями виконувати прямі накази фельдмаршала В.Кейтеля [12,448].

Враховуючи зазначене, науковці сьогодні більш активно обговорюють питання щодо можливості з боку радянського командування у квітні 1945 р. розпочати блокаду Берліна, а не готувати війська трьох фронтів для штурму міста. Тут доречно нагадати, що останній обійшовся для Червоної армії у 350 тис. вбитими і пораненими [6,16]. У доцільності блокування німецької столиці був глибоко переконаний і командувач 3-ї армії генерал О.Горбатов, який писав: «Я тримаюся тієї думки, що з військової точки зору Берлін не треба було штурмувати. Місто досить було взяти в кільце, і воно саме б здалося через тиждень-другий» [6,16].

Чимало питань у істориків Другої світової війни виникає і з приводу військово-тактичних аспектів проведення Берлінської операції. Як відомо, згідно до затвердженого Ставкою плану, першими вранці 16 квітня 1945р. перейшли в наступ війська 1-го Білоруського фронту. Цьому передувала потужна артилерійська підготовка, що тривала протягом 30 хвилин. На німецькі позиції обрушилися 1 236 тисяч снарядів (2 450 вагонів боеприпасів) [5,258]. Г.Жуков писав про бачене ним того дня: «Від пострілів багатьох тисяч гармат, мінометів та наших легендарних «катюш» освітілася вся місцевість, а услід за цим пролунав величезної сили гуркіт пострілів і розривів снарядів, мін та авіаційних бомб. В повітрі нарастив невсшухаючий гул бомбардувальників» [4,230-231]. Тобто, операція почалася згідно до всіх канонів військового мистецтва. Але радянське командування вирішило посилити психологічний шок, який відчували в той момент німецькі війська, застосуванням променів 140 зенітних прожекторів,

спрямованих на позиції оборонців міста. За задумом Г.Жукова це повинно було осліпити та деморалізувати гітлерівців. Відповідно, довгий час в радянській історіографії домінувала думка про те, що зазначений крок з тактичної точки зору себе повністю виправдав. Однак сьогодні знайшла своїх прихильників і інша оцінка доцільності застосування зенітних прожекторів. Так, українські дослідники Ф.Левітас та І.Башняніна зазначають: «По-перше, прожектори висвітили, насамперед, величезні хмари пилу та й освітили самих наступаючих, перетворивши їх у зручні мішені для фашистів. По-друге, з перенесенням променів на фланги й у глибину, бійці іноді втрачали орієнтування, натикалися на нерівності, потрапляли у вирви, утворені снарядами своєї ж артилерії, окопи і траншеї супротивника» [6, 11].

Не менш спірним у середовищі науковців є питання щодо доцільності використання командувачем 1-м Білоруським фронтом Г.Жуковим двох танкових армій для прориву оборони фашистських військ на Зееловських висотах. У світовій практиці проведення великих наступальних операцій таке раніше не зустрічалося. Вважалося, що танки можуть бути кинуті на прорив лише у випадку наявності для них оперативного простору, який лежить у ворожому тилу. Радянський маршал чудово розумів, що навіть зруйноване бомбардувальною авіацією та артилерією місто, аж ніяк не може являти собою оперативний простір. Доречно зауважити, що зазначене рішення Г.Жукова викликало неабияку критику з боку І.Сталіна, але не через чисельні втрати радянських військ, а через невідповідність Жуковського маневру оперативному плану Генштабу. Чому ж уславлений радянський полководець, розуміючи ризикованість танкового удару проти задалегідь підготовленої оборони противника, пішов на його проведення? На нашу думку, вирішальну роль тут відіграло те, що командувачі фронтами були штучно поставлені І.Сталіним в режим своєрідного суперництва. По суті, той, чиї війська першими увійдуть до Берліна, закріплював за собою славу переможця. Той же Г.Жуков пригадував у своїх мемуарах, що при підготовці Берлінської наступальної операції Верховний Головнокомандувач не погодився з проведенням лінії розмежування між територією відповідальності 1-го Білоруського і 1-го Українського фронтів [4, 215]. При плануванні операцій такого рівня така не-

визначеність чи навряд є допустимою.

Підводячи підсумок, логічно зазначити, що історія Другої світової війни ще потребує свого більш ретельного вивчення, а, можливо, й чекає нового покоління дослідників, які будуть менш залежними від існуючих догм і стереотипів.

Література

1. Больдт Г. Последние дни Гитлера.- Минск: Пейто, 1993.- 96 с.
2. Военный энциклопедический словарь / Пред. глав. ред. комиссии Н.В.Огарков. - М: Воениздат, 1984.- 863 с.
3. Эйзенхауэр Д. Крестовый поход в Европу.- Смоленск: Русич, 2000.- 528 с.
4. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления: В 3 т.- 5-е изд.- М: Изд-во АПН, 1983.-Т.3.-350 с.
5. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945: В 6 т. / Пред. ред. комиссии Поспелов П.Н.- М.: Воениздат, 1960-1965.- Т.5.- 660 с.
6. Левітас Ф., Башняніна І. Берлінська операція: напередодні // Історія в школі.-2005.-№5.-С.8-13
7. О прошлом во имя будущего. Вторая мировая война: причины, итоги, уроки.-М.: АПН, 1985.-167 с.
8. Орлов А.С. Крушение «третьего рейха» // Новая и новейшая история.- 2005.-№2.- С.3-20
9. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: В 2 т.- М.: Политиздат, 1989.- Т.2.- 320 с.
10. Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии. 1939-1945. Исторический очерк. -М.: Наука, 1982.-727 с.
11. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза.- М.: Госуд. изд-во политической литературы, 1952.- 206 с.
12. Типпельскирх К. История Второй мировой войны.- М.: Изд-во АСТ, 2001
13. Толанд, Дж. Последние сто дней рейха.- Смоленск: Русич, 2001.- 528 с.
14. Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. Политическая биография.- М.: Мысль, 1968.-479 с.
15. Фалин В.М. Второй фронт. Антигитлеровская коалиция: конфликт интересов.- М.: Центрололиграф, 2000.- 574 с.
16. Ширер У. Крах нацистской империи.- Смоленск: Русич, 1999.- 736 с.